

УДК 81'271

Ажнюк Л. В.

СЛОВЕСНИЙ ЕКСТРЕМІЗМ ТА ЙОГО ЛІНГВІСТИЧНА ДІАГНОСТИКА

У статті окреслено теоретичне й методологічне підґрунтя лінгвістичної експертизи в справах про вияви мовленнєвого екстремізму в публічній комунікації. Це комплексне лінгвістичне дослідження, яке вимагає застосування низки формалізованих методів, співвідносних із когнітивними моделями юриспруденції.

Ключові слова: прикладна лінгвістика, юридична лінгвістика, лінгвістична експертиза, лінгвопрагматика, теорія мовленнєвих актів, дискурсивний аналіз.

Ажнюк Л. В. Словесный экстремизм и его лингвистическая диагностика. – Статья.

В статье очерчено теоретическое и методологическое основание лингвистической экспертизы по делам о проявлениях речевого экстремизма в публичной коммуникации. Это комплексное лингвистическое исследование, требующее применения ряда формализованных методов, соотносимых с когнитивными моделями юриспруденции.

Ключевые слова: прикладная лингвистика, юридическая лингвистика, лингвистическая экспертиза, лингвопрагматика, теория речевых актов, дискурсивный анализ.

Azhniuk L. V. Verbal manifestation of extremism and its linguistic diagnostics. – Article.

The paper addresses the issue of the theoretical and methodological background of the forensic linguistic investigation of a variety of verbal manifestations of extremism in the public communication. It is a complex linguistic research requiring the application of a set of formalized methods acceptable for jurisprudence cognitive models.

Key words: applied linguistics, juridical linguistics, forensic linguistics, linguopragmatics, speech act theory, discourse analysis.

Дослідження виявів мовленнєвого екстремізму в публічній комунікації пов'язане з нагальною потребою залучення спеціальних знань лінгвістів у правозастосуванні, а саме під час розгляду кримінальних справ, у яких складом злочину визнаються ті чи інші мовленнєві дії. Лінгвістична діагностика словесного екстремізму передбачає підтвердження або спростування реалізації в тексті мовленнєвих актів «заклик до протиправних дій» та «розпалювання ворожнечі». Вироблення процедури лінгвістичної діагностики цих мовленнєвих деліктів в експертизі публічних текстів стало, на жаль, одним із найактуальніших завдань для сучасної української лінгвоекспертології.

Заклик – це категорія лінгвістичної прагматики й водночас юридизований мовленнєвий жанр. Реалізація заклику відповідного змісту за певних комунікативних умов розцінюється як дія, що передбачає кримінальну відповідальність. Юридизація цього лінгвістичного поняття та стрімке зростання кількості пов'язаних із цією категорією кримінальних справ висувують нагальну потребу в наповненні поняття «заклик», яке використовується правниками, власне лінгвістичним змістом для потреб лінгвоекспертного аналізу.

З категорією заклику пов'язана низка судових справ, які мають давати юридичну оцінку відповідних мовленнєвих дій. Згідно із чинним законодавством протиправними є заклики до насильницького повалення конституційного устрою, до зміни територіальних меж держави, до вчинення терористичних актів, до сприяння тероризму, до насильства й жорстокості, до посягання на права й свободи людини тощо. Разом з іншими справами, пов'язаними з виявами мовленнєвої агресії (пропаганда війни, расової нетерпимості, розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі тощо), ці справи можна об'єднати під спільною назвою «справи про словесний екстремізм». У таких справах «складом злочину» є цілеспрямовані мовленнєві дії, що полягають у використанні механізмів прямого й прихованого мовленнєвого впливу на свідомість для ідеологічного домінування, для керування вчинками людей у потрібному напрямі та для здійснення контролю за їх поведінкою.

Попри те, що низка статей Кримінального кодексу України кваліфікують відповідні мовленнєві дії як кри-

мінальні злочини, поняття заклику, як і поняття пропаганди й розпалювання ворожнечі, які для юридичної лінгвістики є концептуальними, досі не отримали достатньо повного теоретичного висвітлення. Відповідні мовленнєві жанри потребують юридично орієнтованої, достатньо повної та технологічно доступної лінгвістичної параметризації, на яку під час лінгвістичної діагностики складу злочину в тих чи інших мовленнєвих діях могла б упевнено спиратись лінгвістична експертиза.

Науково-експертна, методологічна й теоретична робота з лінгвоекспертології зосереджена в Україні в державному підприємстві «Українське бюро лінгвістичних експертиз», що входить до складу Національної академії наук України. Останнім часом теоретичне обґрунтування та методологічне забезпечення лінгвістичних експертиз у справах про словесний екстремізм перебувають у фокусі нашої уваги й зусиль.

Лінгвопрагматичним стрижнем заклику є певний комунікативний намір мовця. Тому теоретичним підґрунтям лінгвістичної експертизи в справах про словесний екстремізм є теорія мовленнєвих актів. Автор цієї теорії Дж.Л. Остін і Дж.Р. Серль систематизували уявлення про те, як можна вчиняти різнопланові дії за допомогою слова [7; 12; 13; 14]. У цій теорії мовлення розглядається не просто як поєднання за певними формальними законами тих чи інших відтворюваних смислових блоків, а насамперед як сукупність цілеспрямованих мовленнєвих дій, завдяки яким люди впливають на поведінку інших людей, скеровують їхні думки й емоції. Розуміння мовлення як сукупності цілеспрямованих соціальних дій для лінгвоекспертології є методологічно визначальним, оскільки, незважаючи на позірну несхожість різних типів лінгвістичних експертиз, завдання кожного такого дослідження може бути зведене до встановлення прагматичного змісту тієї чи іншої мовленнєвої дії.

Лінгвістичне діагностування заклику до протиправних дій передбачає врахування комплексу власне лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, релевантних, по-перше, для встановлення факту цієї мовленнєвої дії, а по-друге, для виявлення її прагматичного змісту. Таке дослідження являє собою комплексне багатоаспектне завдання, яке так чи інакше спирається практично на всі

напрями лінгвістичної теорії, насамперед – на лінгвістичну семантику, лінгвістичну прагматику (зокрема, на теорію мовленнєвих актів) та на теорію прихованого мовленнєвого впливу на свідомість. Методичним стрижнем експертного дослідження в справах про словесний екстремізм є дискурсивний аналіз, який за врахування функцій мовленнєвих одиниць нижчого порядку передбачає вихід на найвищий – дискурсивний рівень комунікативної ієрархії. Механізми мовленнєвого впливу на свідомість, які вибудовуються на поєднанні потенціалу впливу окремих лексичних одиниць, граматичних конструкцій, цілого тексту, найповніше розкриваються саме на рівні дискурсу. Дискурсивний аналіз висвітлює взаємодію комплексу чинників на різних мовних рівнях: рівні мовленнєвого акту (зміст і функції), рівні тексту (тема, внутрішньотекстові зв'язки, змістова структура, прагматичне фокусування окремих композиційних одиниць, функції), екстралінгвістичному рівні (соціальні, психологічні, історичні та ідеологічні чинники, які в сукупності генерують смислові зв'язки), рівні міжетекстового аналізу (інтертекстуальні зв'язки всередині дискурсу, які зумовлюють смислові «нарощування») [17, с. 88–89]. Таким чином, текст розглядається в його широкому суспільному контексті, а саме як репрезентація певної виробленої й усталеної соціально-культурної, політичної та ідеологічної практики.

Під час інтерпретації мовних об'єктів лінгвістична експертиза спирається на низку експертних презумпцій, які є наріжним каменем у розбудові лінгвістичної аргументації [1].

По-перше, під час застосування юридичної норми, яка регулює функціонування мовних об'єктів, принципово важлива лінгвальна визначеність об'єкта правозастосування (слова, висловлення, тексту). Лінгвальна визначеність мовного об'єкта забезпечує принципову можливість його недовизначеної лінгвістичної інтерпретації з опорою на спеціальні знання лінгвістів та із застосуванням формалізованих процедур лінгвістичного аналізу. Лінгвістична експертиза позиціонує лінгвальну визначеність як лінгвістичний корелят юридичної визначеності, а отже, як необхідну передумову однаковості застосування юридичної норми. Таким чином, лінгвальна визначеність мовного об'єкта в контексті чинного юридичного припису безпосередньо пов'язана з юридичною визначеністю відповідної норми. Тому лінгвістична експертиза виходить із презумпції лінгвальної визначеності мовних об'єктів, які належать до інституціолізованих дискурсів, доки не доведено протилежне [2].

По-друге, лінгвальна визначеність характеризує інституціолізований дискурс загалом та передбачає, що навіть якщо окремих фрагмент текстового матеріалу не забезпечує комунікативну точність та однозначність, то ширший контекст, а також інші дискурсивно пов'язані тексти й практики передбачають принципову можливість обґрунтування такої однозначності з використанням певної послідовності формалізованих процедур дискурсивного аналізу [2]. Таким чином, концепція лінгвальної визначеності тексту, який представляє інституціолізовану дискурсивну сферу, виходить із принципової можливості обґрунтування комунікативної однозначності такого тексту та його окремих елементів у контексті юридичних приписів. Тому лінгвістична експертиза виходить із презумпції комунікативної однозначності відповідних мовних об'єктів, доки не доведено протилежне [1].

По-третє, належність тексту до певного дискурсу суттєво впливає на комунікативні очікування адреса-

та повідомлення, а отже, і на сприйняття адресатом представленої в тексті інформації. Друкований медійний текст, текст усного публічного виступу, рекламний текст, інформація на етикетці товару тощо сприймаються й оцінюються адресатом повідомлення по-різному. Тому для експертної лінгвістичної оцінки тексту в контексті певного юридичного припису необхідні презумпції осмисленого конструювання тексту його автором та адекватного сприйняття адресатом з урахуванням дискурсивної специфіки цього тексту – доки не доведено протилежне. Без таких презумпцій аргументована лінгвістична оцінка тексту неможлива, оскільки вона не здатна «відсікати» аномальні інтерпретації й викривлені смисли, зумовлені психологічною своєрідністю чи нестандартністю критеріїв автора та/або інтерпретатора.

Зазначені експертні презумпції (лінгвальної визначеності мовного об'єкта в контексті юридичних приписів, комунікативної однозначності такого об'єкта, а також осмисленого конструювання тексту та його адекватного сприйняття з урахуванням відповідної дискурсивної специфіки) у лінгвістичній експертизі виконують функції своєрідних лінгвістичних аксіом, які підкріплені сучасними дослідженнями когнітивних механізмів породження й декодування тексту в межах дискурсу.

У роботах із юридичної лінгвістики в Росії, де за останні десятиліття напрацьовано чималий досвід лінгвістичних експертиз у справах про словесний екстремізм, досить повно описані диференційні ознаки мовленнєвого акту «заклик» та умови його комунікативної успішності¹. А.М. Баранов визначає заклик як мовленнєвий акт, звернений до адресата з метою спонукати його до виконання певних дій, які осмислюються як важлива частина суспільно значущої діяльності та сприяють досягненню певних ідеалів, або з метою спонукати адресата враховувати у своїй поведінці ці ідеали. При цьому і мовець, і адресат осмислюються як політичні суб'єкти, а сам мовленнєвий акт – як частина суспільно-політичної комунікації [8, с. 420].

Автор заклику звертається до «доброї волі» адресата, спонукуючи його здійснити дії, що оцінюються автором як безумовно позитивні. При цьому автор розраховує на спонукальну силу моральних та ідеологічних імперативів, до яких він апелює відкрито чи приховано [16]. Адресат заклику може виконати відповідні дії, проте може і не відгукнутись на заклик. Однак наявність заклику діагностується незалежно від реакції адресата. Успішність мовленнєвого акту «заклик» визначається насамперед умовою належності до політичного дискурсу та можливістю чи неможливістю розпізнати адресатом повідомлення комунікативний намір його автора.

Розглянемо загальну стратегію й напрями лінгвістичного аналізу текстового матеріалу в справах про словесний екстремізм та змодельємо базові методичні підходи, які були апробовані під час здійснення лінгвістичних експертиз щодо наявності чи відсутності в тексті мовленнєвого акту заклику до вчинення протиправних дій.

I. Ситуація використання і загальний дискурсивний контекст є найвиразнішими лінгвопрагматичними ознаками заклику до протиправних дій порівняно з іншими типами імперативних висловлень. Основною сферою таких мовленнєвих дій є політичне спілкування. У політичному дискурсі, який є каталізатором різновекторних суспільних процесів, використання мови

здебільшого зумовлене ідеологічно й соціально, на відміну від інших дискурсивних сфер, де текстотворення підпорядковане потребам однозначного розуміння (офіційно-ділова й наукова сфери), пошуку образних, естетичних та експресивних форм (художнє мовлення) або встановленню комунікативного контакту з конкретним співрозмовником в умовах безпосереднього спонтанного неофіційного спілкування (розмовне мовлення). Розбудова політичного дискурсу відбувається цілеспрямовано, що дає можливість і створює умови для відтворення й тиражування в різних текстах певної суспільної ідеології, яка спочатку стає звичною, згодом домінуючою та зрештою (у тоталітарному політичному дискурсі) – єдиною можливою. Саме в політичному дискурсі слово стає знаряддям влади й маніпуляцій, засобом нав'язування певних установок та ідеологічно упереджених поглядів, що зумовлює потенційну можливість і спокусу використовувати політичне спілкування як інструмент для впливу на поведінку багатьох людей та для керування їхньою свідомістю. З урахуванням усіх юридичних і лінгвістичних кореляцій поняття мовленнєвого (словесного) екстремізму, одним із виявів якого є реалізація мовленнєвого жанру заклику до протиправних дій, варто визначати як таке, що характеризує насамперед політичний дискурс.

Об'єктом лінгвістичної експертизи в контексті порушуваних питань можуть бути різножанрові тексти різного обсягу: гасло, агітаційна листівка, публіцистичний текст, стаття, що претендує на науковість, усний виступ, художній твір. Як показує лінгвоекспертна практика, текстовий матеріал, у якому комунікативно успішно реалізуються заклики до протиправних дій, нерідко може мати формальні показники належності до інших дискурсивних сфер.

II. Граматичне оформлення заклику. Заклик належить до імперативних мовленнєвих жанрів. За способами граматичного оформлення в тексті він не відрізняється від інших різновидів імперативних висловлень (вимоги, наказу, прохання, поради, умовляння, благання, погрози тощо). Лінгвістична діагностика заклику часто вимагає обґрунтування співвідносності того чи іншого різновиду імперативних висловлень із мовленнєвим актом заклику. Ступінь «категоричності», інтенсивності вияву його модального компонента, експліцитності, а також характер відносин між автором і його адресатом, конкретні способи мовленнєвого втілення та інші диференційні ознаки, за якими розрізняються типи імперативних висловлень, можуть бути принципово відмінними в мовленнєвому акті «заклик». Наприклад, лінгвопрагматичним параметрам юридизованого мовленнєвого жанру «заклик» відповідають, зокрема, некатегоричні імперативні висловлення, які використовуються в обернених субординаційних відносинах між автором та адресатом повідомлення, і за цими ознаками виділяються серед інших імперативів як «прохання» (*«Путин, введи войска»*).

Формально-граматичні характеристики численних різновидів імперативних конструкцій докладно описані в лінгвістичній літературі. Однак зробити вірогідний висновок щодо наявності мовленнєвого акту заклику лише за формальними ознаками можна далеко не завжди, а лише тоді, коли мова йде про його експліцитні форми, які представлені на рівні поверхневої змістової

структури тексту. Проте заклики, як і інші мовленнєві акти, можуть мати як пряму, так і непряму форму вираження. Саме непрямі способи представлення тієї чи іншої інформації, зокрема й непрямі заклики, найчастіше стають об'єктом дослідження в лінгвістичній експертизі. Тому попри те, що формально-граматичний і лексико-семантичний аналіз окремих текстових елементів є невід'ємною частиною будь-якого такого дослідження, лінгвістична експертиза переважно ним не обмежується. Для виявлення імпліцитних змістових прошарків і встановлення прагматичного змісту повідомлення загалом лінгвістична діагностика заклику передбачає застосування всього спектра прийомів і методів дискурсивного аналізу.

III. Змістові імплікації та прагматичний зміст повідомлення. У нормативних актах, які регулюють використання мови в суспільстві та юридично окреслюють протиправні мовленнєві дії, законодавець, оперуючи багатьма поняттями, що позначають різнопланові мовленнєві дії (*інформація, судження, твердження, залик, пропаганда, погроза* тощо), не робить жодних застережень щодо можливого способу реалізації цих мовленнєвих дій, який може бути прямим (експліцитним) чи прихованим (імпліцитним).

Проте, як відомо, смислова структура повідомлення є складною й багатшаровою та включає, крім експліцитної частини, представленої на рівні поверхневої змістової структури (у якій окремі сегменти також розрізняються за ступенем експліцитності), багато імпліцитних прошарків. До них відносять пресупозиції, семантичні наслідки, змістові імплікації й імплікатури тощо. Експліцитну частину змісту повідомлення нерідко порівнюють із верхівкою смислового айсберга, більша частина якого ховається під водою. Якщо під час лінгвістичної діагностики складу мовленнєвого правопорушення оперувати лише тими елементами, які представлені на рівні поверхневої змістової структури тексту, не враховуючи імпліцитну частину змісту, то більшість смислових сегментів повідомлення можуть випадати зі сфери аналізу. На жаль, саме такий підхід нерідко домінує в практиці правозастосування, коли справи про словесний екстремізм вирішуються без залучення експертів-лінгвістів на підставі найвищих лінгвістичних уявлень службів Феміди. Нерідко із цієї ж причини навіть висновки лінгвістів-експертів бувають досить поверховими й непереконливими. Це пов'язано насамперед із відсутністю серйозної методологічної бази таких досліджень. Лінгвістичне виявлення тих комунікативних складників заклику, які представлені не на рівні поверхневої структури тексту, а в його глибинних, підтекстових прошарках, є одним із найважливіших завдань експертного дослідження в справах про словесний екстремізм. При цьому в контексті завдань лінгвістичної експертизи, зокрема й під час надання відповіді на питання щодо наявності в тексті тих чи інших комунікативних складників мовленнєвого акту, є підстави розрізняти обов'язкову імпліцитну інформацію, реконструкція якої є необхідною передумовою осмисленого сприйняття тексту, та факультативні імпліцитні змістові сегменти, реконструкція яких стає можливою за певних умов [3, с. 40–55].

IV. Прямі й непрямі мовленнєві акти заклику. Як і інші складники прагматичного змісту тексту, за-

¹ Варто зазначити, що в українському судочинстві, порівняно з російським, до 2014 р. досвід розгляду таких справ, а отже, і здобутки лінгвоекспертології були значно скромнішими.

клик може бути прямим та непрямим. Нерідко функція заклику ефективно реалізується попри формальну відсутність у тексті імперативних конструкцій, а саме через підбір певних фактів, які в конкретній ситуації змушують діяти адекватним чином, через створення протиставлення шляхом приписування одним подіям і явищам негативних, а іншим – позитивних характеристик (так звані оцінно-мотивовані заклики), шляхом цілеспрямованої організації дискурсу й застосування прийомів прихованого мовленнєвого впливу на свідомість, що стимулює адресата повідомлення діяти в бажаному для автора напрямі (*«Не позволим зарватися американцям хозяйничать на Донбассе!»*). У лінгвістичній експертизі до імпліцитних (прихованих) закликів відносять такі імперативні мовленнєві акти, які є невід’ємною частиною плану змісту висловлення та контекстуальна реконструкція змісту яких у сприйнятті адресата є обов’язковою умовою осмислення сприйняття тексту.

Існує чимало досліджень мовних засобів непрямого впливу у сфері публічної комунікації, які орієнтовані на виявлення прихованих механізмів влади, домінування й контролю [4; 5; 6; 8; 10; 11; 15; 17]. Ці праці є важливим теоретичним підґрунтям лінгвістичного діагностування факту мовленнєвої дії та встановлення її прагматичного змісту під час здійснення лінгвістичної експертизи в справі про словесний екстремізм. Саме непрямі форми представлення інформації є визначальною ознакою прихованого мовленнєвого впливу на свідомість. У теорії комунікації такі форми кваліфікуються як більш впливові [10, с. 138], до того ж їх вибір нерідко пов’язаний із бажанням уникнути відповідальності за карні мовленнєві дії.

V. Співвіднесення прагматичного змісту заклику з диспозицією юридичної норми. Змістом заклику в лінгвістичній експертизі вважають опис тих дій, які мав би здійснити за задумом автора заклику його адресат. Лінгвістична експертиза в справах про словесний екстремізм не обмежується семантичним аналізом відповідного мовленнєвого акту та з’ясуванням його прагматичного змісту. Важливим її завданням є співвіднесення цього прагматичного змісту з диспозицією відповідної юридичної норми. Лінгвістична експертиза в справах про мовленнєвий екстремізм здійснюється в контексті конкретної статті Кримінального кодексу України, за якою порушено справу. Формулювання питання, яке ставиться перед експертом, зазвичай містить дослівне цитування відповідного нормативного припису, наприклад: чи містить текст публічного виступу особи N, наданого для дослідження, заклики до зміни меж території або державного кордону України? Наведемо приклади декількох статей Кримінального кодексу України, у яких законодавець оперує поняттям «заклик» і юридично визначає зміст відповідної протиправної дії:

– публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій (ч. 2 ст. 109);

– умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України <...> а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 1 ст. 110);

– публічні заклики до вчинення терористичного акту (ч. 1 ст. 258-2);

– публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького

виселення громадян, що загрожують громадському порядку (ст. 295);

– публічні заклики до агресивної війни або до розв’язування воєнного конфлікту (ст. 436);

– публічні заклики до геноциду (ст. 442).

Лінгвістичне співвіднесення змісту виявлених у тексті закликів із диспозицією відповідної юридичної норми вимагає в кожному випадку семантичного аналізу не лише наданого для дослідження мовленнєвого матеріалу, а й використаних у відповідних нормативних приписах понять, таких як «насильницький», «умисний», «геноцид», «конституційний лад», «повалення», «погром», «захоплення», «тероризм», «неприязнь», «ворожнеча» тощо. Деякі із цих понять мають юридичні визначення та використовуються у своєму термінологічному значенні (*геноцид* – «винищення окремих груп населення певної країни або загарбання країни з расових, національних чи релігійних мотивів» [20, с. 266]), а деякі вживаються в нормативних актах як загальномовні лексичні позначення (*насильство* – «застосування фізичної сили до кого-небудь», «застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на кого-небудь» [21, с. 184]; *ворожнеча* – «відносини й дії між ким-, чим-небудь, пройняті ворожістю, недоброзичливістю, ненавистю» [19, с. 288]). Закладені в системі мови широкі можливості варіативної інтерпретації дійсності дають безліч можливостей прямого й непрямого словесного втілення цих понять у різножанрових текстах політичного дискурсу. Одним із важливих завдань лінгвістичної експертизи в справах про словесний екстремізм є прагмасемантичне ототожнення змісту виявленого в тексті заклику з певним смисловим інваріантом, який задає юридизована матриця нормативного припису. Наприклад, попри позірну очевидність протиправності заклику *«Путин, введи войска»*, її лінгвістичне обґрунтування вимагає співвіднесення змісту цього заклику з диспозицією певної норми Кримінального кодексу України, за якою порушено справу: *заклик до захоплення державної влади* (ч. 2 ст. 109), *заклик до зміни меж території або державного кордону України* (ч. 1 ст. 110), *заклик до агресивної війни або до розв’язування воєнного конфлікту* (ст. 436).

VI. Композиційна модель висновку лінгвістичної експертизи. Лінгвістичне діагностування реалізації в тексті мовленнєвого акту заклику до протиправних дій передбачає застосування певної послідовності формалізованих процедур дискурсивного аналізу для підтвердження чи спростування наявності в цьому тексті таких комунікативних складників:

1) належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізований мовленнєвий акт є частиною суспільно-політичної комунікації;

2) мовець та його адресат виступають політичними суб’єктами цієї комунікації;

3) окреслений певний досяжний «ідеал»;

4) вказівка на певні дії, які є змістом заклику й осмислюються як частина суспільно значущої діяльності, спрямованої на досягнення цього ідеалу;

5) адресат повідомлення виступає потенційним виконавцем цих дій;

6) спонука адресата до виконання цих дій та/або вказівка на необхідність скеровувати свою поведінку на досягнення цих ідеалів;

7) зміст заклику прагмасемантично співвідносний із диспозицією відповідної юридичної норми.

Деякі з наведених комунікативних складників мовленнєвого акту «заклик» за певних умов можуть імплікуватись. Однак за успішної реалізації мовленнєвого акту ці складники легко відновлюються адресатом з урахуванням загального комунікативного контексту повідомлення – контексту, у якому контекстуальна реконструкція цих складників є обов'язковою передумовою осмисленого сприйняття повідомлення. Наприклад, гасло радянських часів *«Пятилетку – за четыре года»* є закликом, хоча в ньому на поверхневому рівні не представлені всі зазначені вище комунікативні складники. Перенесені в підтекст смислові елементи (наприклад, досяжний «ідеал» – побудова комунізму, а також соціальні ролі учасників комунікації) легко відновлюються адресатом із широкого комунікативного контексту повідомлення. У цьому заклику на поверхневому рівні представлені лише його комунікативні складники четвертий (вказівка на певні дії, які осмислюються як частина суспільно значущої діяльності) та п'ятий (спонук адресата щодо виконання цих дій). Натомість у заклику *«Вперёд к победе коммунизма!»* на перший план виводяться «ідеал», який представляється колективному адресату як досяжний, і спонук адресата скеровувати свою поведінку на його досягнення. Таке ж комунікативне тло має гасло, що використовувалось як частина передвиборчої агітації перед кримським «референдумом» 2014 р.: *«16 марта: Домой в Россию»*. Цей заклик містить кримінальний складник, оскільки з урахуванням комунікативного контексту (сфера суспільно-політичної комунікації, агітаційна листівка перед референдумом, на якому пропонувалось дати відповідь на питання *«Вы за воссоединение Крыма с Россией на правах субъекта Российской Федерации?»*», адресат заклику – громадяни Автономної Республіки Крим, які мають взяти участь у голосуванні) його прагматичний зміст відповідає «юридичній матриці» – прагматичному інваріанту, який задає нормативний припис: *умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України* (ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу України).

Щодо кожного із семи наведених вище комунікативних складників мовленнєвого акту «заклик до протиправних дій» обирається окрема лінгвістична модель аргументації, зокрема, залежно від способу його репрезентації в тексті (експліцитний чи імпліцитний) і від необхідних прийомів дискурсивного аналізу в напрямі від тих компонентів комунікативної ситуації, які представлені в поверхневій змістовій структурі тексту, до імпліцитних складників прагматичного змісту повідомлення, встановлюваних на підставі аналізу комунікативного контексту, екстралінгвістичних чинників та інтертекстуальних зв'язків.

Відсутність у досліджуваному текстовому матеріалі хоча б одного із семи комунікативних складників є достатньою підставою для спростування вихідного припущення про реалізацію в тексті мовленнєвого акту «заклик до протиправних дій» у контексті відповідного юридичного припису. Проілюструємо деякі із заявлених підходів.

Об'єктом лінгвістичного аналізу стала публікація в періодичному друкованому виданні «Еженедельник 2000» під назвою «Пришло время готовить конституцию для Одесчины». Перед експертизою було поставлено низку питань, метою яких було з'ясувати, чи містить текст статті вияви мовленнєвого екстремізму.

Окремої аргументації вимагало обґрунтування дискурсивної належності тексту: сторона відповідача в

справі наполягала на тому, що стаття є науковою публікацією (її автор справді має науковий ступінь).

Текст статті розрахований не на аналітичне, а на-самперед на спонтанне сприйняття. На це, зокрема, вказує переважання риторичної моделі аргументації, характерної для політичної агітації (на противагу логічній моделі аргументації, притаманній науковим текстам), значна питома вага псевдоаргументації, велика кількість експресивно маркованих текстових елементів. Важливим діагностичним елементом, який недвозначно маркує дискурсивну належність тексту до сфери суспільно-політичної комунікації, є прагматичний зміст заголовку *«Пришло время готовить конституцию для Одесчины»*.

Перед лінгвістичною експертизою було поставлено декілька питань. Коротко окреслимо, як будувалась відповідь на питання, що вимагали лінгвістичної діагностики мовленнєвих актів «заклик до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України» та «розпалювання міжнаціональної ворожнечі».

Питання 1: чи містить текстовий матеріал, наданий для експертизи, відомості, що спричиняють розпалювання міжнаціональної ворожнечі? Якщо так, то які саме висловлення містять такі відомості?

Відповідь на це питання передбачає аналіз текстового матеріалу, спрямований, по-перше, на виявлення словесних позначень, що вказують на належність до певної національної або етнічної групи, а по-друге, на з'ясування того, чи є відповідні висловлення аксіологічно маркованими, а також чи профілюються етнічними аксіологічно, у якому аксіологічному контексті вживаються назви різних народів та етнічних груп, інакше кажучи, яким рисами – привабливими чи непривабливими – наділяє їх автор публікації.

У тексті аналізованої публікації етнічному фактору загалом відведено помітне місце. Тут згадуються представники цілої низки різних національностей із позитивними характеристиками: *«Ввиду турецких гонений на православных болгар и греков император распорядился принимать и расселять их на Одесчине за казенный счет. Новые сограждане приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства. Стремясь укоренить в Одессе предприимчивых греков, император предоставил им словесные льготы и казенные здания. Способствовал прибытию трудолюбивых немецких колонистов, для фермеров из их числа выкупая земли за городом, а ремесленников обеспечивая жильем и льготами в Одессе»*. Позитивні аксіологічні характеристики, які дає автор представникам цих народів, акцентовано експлікуються на лексичному рівні й описово: *«предприимчивых греков», «трудолюбивых немецких колонистов»; «Новые сограждане (болгари та греки) приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства»*. Характерно, що представників цих етносів автор контекстуально прив'язує до Російської імперії, наголошуючи на гармонійності міжнаціональних стосунків. Зокрема, з позитивними оцінками пов'язується міграційна політика російського уряду (див. наведені вище висловлення) та перебування певних осіб на царській службі: *«Организация основания Одессы легла на плечи состоящих на русской службе испанского дворянина, вице-адмирала Иосифа де Рибаса и его инженер-полковника бельгийца Франсуа де Волана»; «При преемнике Ришелье на посту одесского градоначальника, французе на русской службе Александре де Ланжероне, в городе разбит Ботанический сад»*.

и учрежден Ришельевский лицей, по статусу немногим уступающий царскому университету».

На тлі позитивної характеристики росіян та представників інших етносів, яких автор пов'язує з росіянами, рельєфно постає негативна забарвленість інформації, що стосується трьох національних груп: українців, кримських татар і турків. Українці зображені нікчемними й безпорадними невільниками, рабами: *«Вплоть до конца XVIII в. лишь изредка украинцы могли проследовать через эти земли как посланники к крымскому хану или участники отчаянной вылазки казаков. В основном же они попадали сюда в качестве захваченных рабов – в скорбном пути транзитом через татарский Крым на невольничьи рынки турецкой Алании»; «Каторга была безотходным производством: гребец работал до смерти, после чего его порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывали следующего украинца».*

Кримські татари та турки зображені жорстокими й безжалюсними завойовниками (*«это они своими набегами наводили ужас на Киевщину, Черкасщину и Полтавщину»; «порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывали следующего украинца»*).

У зовсім іншому аксіологічному контексті вживаються етнонім *русский* та його текстуальний синонім *москаль*: *«Так бы оно и продолжалось, если бы не «москали»; «Русская армия очистила эти земли от татар и турок, а российское государство колонизировало их, создав военно-транспортную инфраструктуру»; «Тогда на помощь вновь пришел «москаль» – управляющий российским заемным банком князь Гавриил Гагарин, выхлопотавший у императора указ о модернизации Одесского порта и возобновлении налоговых и таможенных льгот городу в 1800 г.»; «Каменными мостовыми и тротуарами, избавившими центр Одессы от непроходимой грязи, мы обязаны еще одному «москалю» – новороссийскому генерал-губернатору графу Михаилу Воронцову».*

Із цих висловлень росіяни («москалі») постають як визволителі, які «очистили» території сучасної Одещини від кримських татар і турків.

Аналіз контекстних оточень, у яких використовуються слова на позначення етнічної й національної належності, показав, що висловлення, пов'язані за змістом з етнонімами *українець*, *кримський татарин* і *турок*, набувають негативного аксіологічного забарвлення послідовно. За висловленнями, пов'язаними за змістом з етнонімами *росіянин* та *москаль*, так само послідовно закріплені в тексті позитивні характеристики. Цього «аксіологічного принципу» автор дотримується завдяки використанню різнорівневих мовних засобів і прийомів: від аксіологічно маркованих лексичних одиниць до описових оцінних конструкцій та риторичної аргументації. Такий спосіб представлення інформації як один із виявів мовленнєвого екстремізму в сучасній юриспруденції, соціолінгвістиці та юридичній лінгвістиці отримав назву «мова ворожнечі» (англ. *hate speech*, букв. «мова ненависті»). Поняття «мова ворожнечі» має низку визначень, зокрема й юридичних. Рекомендація № R(97)20 Комітету Міністрів Ради Європи визначає «мову ворожнечі» як будь-які форми самовираження, що включають розповсюдження, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму чи інших видів ненависті на основі нетерпимості у вигляді агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації чи

ворожості щодо меншин, мігрантів та осіб з емігрантськими коренями.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що аналізований текстовий матеріал містить відомості, які спричиняють розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Такі відомості подаються в тексті шляхом послідовного аксіологічного протиставлення, з одного боку, етнонімів *українець*, *кримський татарин* і *турок*, їхніх словотвірних похідних та пов'язаних із ними подій, а з іншого – етнонімів *росіянин* і *москаль*, назви держави Росія та пов'язаних понять і подій.

Питання 2: чи містить текстовий матеріал, наданий для експертизи, заклики до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України? Якщо так, то які саме висловлення містять такі заклики?

Лінгвістичну процедуру діагностування факту реалізації мовленнєвого акту «заклик» та його прагматичного змісту в контексті ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу України (*умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України <...> а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій*) проілюструємо на прикладі заголовку аналізованої публікації.

Заголовок має важливе значення для сприйняття загального змісту тексту. Він великою мірою визначає характер інтерпретації оцінок і фактів, представлених у текстовому матеріалі. Заголовок є відносно автономним елементом, який не лише дає тексту назву, а й стисло висвітлює його зміст та фокусує ракурс, у якому висвітлюється проблема. З урахуванням інтенсивності впливу на адресата заголовок публікації вважається комунікативно виділеною, сильною позицією [3, с. 86].

Заголовок аналізованого тексту «Настало время готовить Конституцию для Одесщины» починається усталеним словосполученням *настало время*. Це словосполучення належить до спонукальних висловлень та має цілком виразну імперативну модальність. В аналізованому заголовку воно використовується як риторичний засіб, прагматичний зміст якого, зокрема, включає такі елементи:

- інформацію про зміну політичних обставин (вислів *настало время* містить семантичний компонент «раніше такої потреби та/або можливості не було»);

- вказівку на необхідність вказаних далі дій (вислів *настало время* включає семантичний компонент «така потреба та/або можливість зараз з'явилась»);

- заклик до спільної участі в діяльності, спрямованій на створення конституції Одещини як знаряддя реалізації пропонованого автором статті сценарію: *свой парламент, свое правительство, валюта, вооруженные силы, подготовленные кадры, план действий* тощо (словосполучення *настало время* + інфінітив виконує функцію присудкового слова з імперативною семантикою, що вживається як заклик, спонукування, аналогічно до присудкових слів *время, пора* та їх розмовних аналогів *давайте, айда* тощо).

Для розуміння прагматичного змісту аналізованого заклику важливе значення має слово «конституція», яке має значення «основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права й обов'язки громадян» [20, с. 266].

Зі словникового визначення постає, що в сприйнятті пересічного мовця *конституція* є атрибутом держави: держава має свої органи державного управління, її громадяни керуються відповідним юридичним актом (кон-

ституцією) у визначенні своїх прав та обов'язків, виборчої системи тощо. Отже, у ракурсі питання, винесеного на розгляд, заголовок аналізованої статті являє собою імперативне речення, прагматичний зміст якого можна описати таким чином: «З огляду на політичні обставини необхідно розпочати підготовку основного закону, який буде визначати основи суспільного та державного ладу, систему державних органів, права й обов'язки громадян Одещини». Цей прагматичний зміст заголовка цілком підтримується текстом статті та набуває конкретизації, підсилюється аргументацією, переважно риторичною з використанням псевдоаргументів.

Прагмасемантичний аналіз заголовка статті «Настало время готовить Конституцию для Одесчины» та публікації загалом, здійснений з урахуванням її широкого комунікативного контексту, дає підстави стверджувати, що аналізований текст містить усі комунікативні складники мовленнєвого акту «заклик»:

1) належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізований мовленнєвий акт є частиною суспільно-політичної комунікації;

2) мовець та його адресат виступають політичними суб'єктами цієї комунікації;

3) окреслення певного досяжного «ідеалу» – відокремлення від України («*выход там, где вход*»; «*независимая Украина трещит по швам*»; «*у Одесчины куда больше общего с этими «азиатскими тиграми», чем с сопредельными областями Украины*») та утворення під назвою автономії окремої держави («*оставили нам настоящую школу строительства государственности*») із центром в Одесі («*свой парламент, свое правительство, свой лидер*»; «*собственную полицию и отряды самозащиты, <...> самостоятельные международные отношения, свой режим финансовых и валютных операций*» тощо);

4) вказівка на певні дії, які є змістом заклику й осмислюються як частина суспільно значущої діяльності, спрямованої на досягнення цих ідеалів («*настало время готовить Конституцию для Одесчины*»; «*нужно приступать к разработке проекта конституции нашего родного края, его экспертизе и обсуждению*», тобто працювати на створення нової держави);

5) адресат повідомлення виступає потенційним виконавцем цих дій;

6) спонука адресата щодо виконання цих дій та/або вказівка на необхідність скеровувати свою поведінку на досягнення цих ідеалів: предикативи *настало время, следует, нужен, нужно, хватит*, використання риторичної моделі аргументації, побудованої на аксіологічному протиставленні за ознакою національної

належності «українець, український» – «росіянин, російський» та належності до різних держав (України й Росії);

7) зміст заклику прагмасемантично співвідносний із диспозицією юридичної норми – ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу України (*умысли дѣи, вчинѣни з метою змѣни меж территории або державного кордону Украины <...> а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дѣи*).

Усі комунікативні складники мовленнєвого акту «заклик» представлені в аналізованому тексті на рівні як поверхневої, так і глибинної змістової структури. Змістом цього заклику є підготовка до перетворення сучасної Одещини на окрему державу, унаслідок чого неминуче зазнає змін територія України та її державний кордон.

Для лінгвістичної експертизи, як і для інших прикладних напрямів розвитку лінгвістичних знань, важливого значення набуває «технологічна доступність» такого дослідження, оскільки кінцевим споживачем цього інтелектуального продукту стають не фахові лінгвісти. Висновки лінгвістичної експертизи використовуються правниками під час розгляду справ, які вимагають фахової інтерпретації фактів мовлення, у тих випадках, коли відмінні інтерпретації передбачають відмінні юридичні наслідки. Традиційні наукові розробки в галузі лінгвістики мають здебільшого емпірично-описовий характер, не прагнуть «відтворити» результатів під час проведення аналогічного дослідження іншими науковцями та не пов'язуються в нашій уяві з поняттям «технологія дослідження». Лінгвістична експертиза як прикладний напрям мовознавства висуває до свого кінцевого продукту відмінні й чітко зумовлені вимоги. Це дає підстави та зумовлює необхідність розглядати лінгвоекспертне дослідження як технологічний процес – упорядковану послідовність дій та операцій, які виконуються над вихідними даними для отримання необхідного результату. Лінгвістична технологія здійснення різних типів експертиз може бути чітко структурована з виділенням послідовних стадій такого дослідження та його окремих операцій. Як і будь-яка технологія, лінгвістична експертиза прагне максимального наближення до поставленої мети (що сформульована в питанні до експертизи) у найоптимальніший, тобто найшвидший і найпростіший спосіб. Моделювання максимально докладної й доступної технології проведення різних типів лінгвістичних експертиз вважаємо принципово можливим. Саме в цьому вбачаємо основне завдання лінгвоекспертології – прикладного напрямку на перетині лінгвістики та права.

Література

1. Ажнюк Л.В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції / Л.В. Ажнюк // Мовознавство. – 2012. – № 3. – С. 47–64.
2. Ажнюк Л.В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності / Л.В. Ажнюк // Мовознавство. – 2013. – № 5. – С. 69–83.
3. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика / А.Н. Баранов. – М., 2009. – 592 с.
4. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни / В.М. Бехтерев. – СПб., 1903. – 144 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Власть манипуляции / С.Г. Кара-Мурза. – М., 2009. – 380 с.
6. Масленникова А.А. Лингвистическая интерпретация скрытых смыслов / А.А. Масленникова. – СПб., 1999. – 264 с.
7. Остин Дж.Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17 : Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22–130.
8. Петрик В.М. Сугестивні технології маніпулятивного впливу / В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева та ін. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – 248 с.
9. Почепцов Г.Г. Информационно-психологическая война / Г.Г. Почепцов. – М., 2000. – 280 с.
10. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2001. – 326 с.

11. Різун В.В. Лінгвістика впливу / В.В. Різун, Н.Ф. Непийвода, В.М. Корнєєв. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 148 с.
12. Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17 : Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 151–169.
13. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17 : Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 170–194.
14. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17 : Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 195–222.
15. Ван Дейк Т.А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т.А. ван Дейк. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 344 с.
16. Чабан Т.Ю. Призыв / Т.Ю. Чабан // Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник. – М., 2003. – С. 500–502.
17. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия / В.Е. Чернявская. – М. : Флинта, 2006. – 136 с.
18. Марчук В.П. Словничок юридичних термінів / В.П. Марчук. – К. : МАУП, 2003. – 128 с.
19. Словник української мови : в 20 т. / за ред. В.М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 2010– . – Т. 3. – 2012. – 1119 с.
20. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – 1973. – 840 с.
21. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5. – 1974. – 840 с.